

УДК 34.01

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-1-2-3

Р.В. АЛІЄВ,
*кандидат юридичних наук, доцент,
слухач Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського (м. Київ)*

ВІЙСЬКОВИЙ ДЕЛІКТ – ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Розглянуто проблему загального усвідомлення юридично значущих властивостей військових правопорушень (злочинів, проступків), їх співвідношення з іншими видами правопорушень, що є актуальним завданням, передусім для науки військового права та інтегруючої в системі юридичних наук – загальної теорії права. На підставі проведеного у статті аналізу термінологічно-понятійних аспектів військових правопорушень (злочинів, проступків), їх власної типології, юридичних ознак та особливостей складу автор статті пропонує їх узагальнююче визначення як «військові делікти». Вивчення сутності та змісту військового делікту як феномену сучасної юридичної науки, а також шляхів їх запобігання, виявлення і припинення, являє собою особливий, спеціальний правоохоронний інструмент у межах провідного інституту військового права. Подальше дослідження феномену військового делікту дає можливість формування самостійного комплексного наукового напрямку – військової деліктології. Доведено, що причини та умови вчинення правопорушень у Збройних Силах України передбачають складну сукупність факторів, процесів та явищ. У той же час вони характеризуються низкою особливостей, обумовлених специфікою військової служби та діяльності військ (сил). Наприклад, життєдіяльність особового складу, внутрішній порядок, військовий побут та інші військово-публічні відносини, які максимально врегульовані нормами військових статутів. Крім військових статутів, військово-публічні відносини врегульовані іншими нормами права, наприклад сфера дії кримінального закону значно ширша – військовослужбовці несуть відповідальність за вчинення як загальнокримінальних злочинів, так і за військові кримінальні правопорушення.

Розглядаючи предмет дослідження, яким є «військовий делікт», як феномен сучасної юридичної науки, зазначено, що в теорії права та в практичній діяльності особового складу за напрямом правового забезпечення військового формування застосовуються такі словосполучення, як «військові адміністративні правопорушення», «кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», «військові злочини», «військові та дисциплінарні проступки у військовій сфері», «злочинний наказ чи розпорядження» тощо. Існує проблема визначення змісту термінів, і для цього є кілька причин. Перша, класична – дефініція терміна дозволяє окреслити предмет досліджень і дискусій, коло взаємопов'язаних з ним проблем. Інша – проблема поширення правопорушень у військовій сфері, тобто забезпечення національної безпеки і оборони України, через свою специфіку є глобальною (феноменальною), і тому найбільш ефективно може бути вирішена лише за умови об'єднання зусиль як на міжнародному, так і на державному рівні. Забезпечення їх ефективної взаємодії безпосередньо залежать від узгодженого розуміння і тлумачення термінології в напрямі дослідження правомірної поведінки або причин і умов відхильної «деліктної» поведінки військовослужбовців. Зазначено, що гносеологічним процесам становлення військових деліктів як феномену науково-правової категорії притаманна певна непослідовність, неоднозначність та фрагментарність, породжена ситуаційними аспектами необхідності. Визначено, що військовий делікт – це сукупність передбачених чинним кримінальним законодавством протиправних (протисуспільних) діянь (злочинів або проступків) деліктоздатних суб'єктів військово-публічних відносин, що посягають на основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку. Обґрунтовано, що осмислення і усвідомлення набутих знань має

стати основою удосконалення інституту юридичної відповідальності військовослужбовців у військовій сфері як фундаментального правового засобу, механізму, гаранту, покликаного забезпечувати регулятивну, захисну й охоронну функцію військового права, без чого неможливе існування й розвиток сучасного українського війська.

Ключові слова: військові адміністративні правопорушення, військові делікти, військові злочини, військові та дисциплінарні проступки у військовій сфері, злочин, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), проступок.

Постановка проблеми. Статтею 92 Конституції України встановлено, що виключно законами України визначаються: основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку; врегульовані засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [1].

У свою чергу, в рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 (Справа № 1-22/2001) щодо неоднозначного застосування судами та іншими органами державної влади положень вищезазначеної норми Конституції України зазначено, таке: за своїм змістом пункт 22 частини першої статті 92 Конституції України спрямований не на встановлення переліку видів юридичної відповідальності. Ним визначено, що виключно законами України мають врегульовуватися засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо), підстави кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності – діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями (основні ознаки правопорушень, що утворюють їх склад), та відповідальність за них. У такий спосіб Конституція України заборонила врегульовувати зазначені питання підзаконними нормативно-правовими актами та встановила, що лише Верховна Рада України у відповідному законі має право визначати, яке правопорушення визнається, зокрема, адміністративним правопорушенням чи злочином, та міру відповідальності за нього [2].

Питання притягнення військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів до різних видів юридичної відповідальності за протиправні діяння під час проходження ними військової служби (навчальних зборів), є досить актуальним, адже всі перелічені види відповідальності застосовуються також у військовій сфері. Тому назріла необхідність більш детально вивчити проблему деліктної поведінки військовослужбовців як феномен суспільного життя, що виникає у військових формуваннях, та суттєво впливає на стан національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку.

Стан дослідження. За роки незалежності в Україні було опубліковано низку наукових праць з окремих питань адміністративно-юрисдикційної діяльності військових формувань воєнної організації в Україні, виникнення причин і умов адміністративної деліктності серед військовослужбовців, деліктології, зокрема: В.І. Гейка, І.М. Копотуна, С.В. Петкова, М.А. Самбора, В.О. Шамрая, С.О. Шапаренка, проведено дослідження щодо інформаційних правопорушень (інформаційних деліктів), К.І. Беляковим, О.О. Тихомировим. Не залишилися поза увагою праці вчених з військового права та проблем теорії держави і права: П.П. Богущького, А.І. Граціанова, І.М. Дороніна, Р.А. Калюжного, М.І. Карпенка, Т.Г. Каткової, А.М. Колодія, І.М. Коропатніка, В.Й. Пашинського, В.Г. Пилипчука, Д.С. Припутень, М.М. Прохоренка, О.Ф. Скакун, І.М. Шопіної, В.А. Ященко та ін.

Слід зазначити, що вперше в Україні питанню деліктної поведінки військовослужбовців як феномену «військовий делікт» у військовій сфері та пов'язаними з ним правовідносинами приділив увагу професор В.О. Шамрай, який зазначив, що аналіз управління військовими формуваннями сприяє виявленню особливостей особистої безпеки й безпеки особи у військових формуваннях, правильному розумінню нестатутних відносин у військових формуваннях як різновиду конфліктів і шляхів їх вирішення та дозволяє спрогнозувати деліктну поведінку військовослужбовців і її позитивний вплив на нестатутні відносини [3]. З цього приводу слушно зазначив професор С.В. Петков, який стверджує, що в теорії права делікт

(правопорушення) за ступенем суспільної небезпеки поділяється на злочини і проступки. За сферою, в якій вчинено правопорушення (злочини та проступки), останні можуть бути економічними, військовими, митними тощо [4, с. 19].

Отже, можна з впевненістю стверджувати, що професор В.О. Шамрай вперше в Україні започаткував «школу» (напряму) наукових досліджень з вивчення деліктної поведінки військовослужбовців, розглядаючи це питання з таких позицій: на рівні суспільства і держави, соціальної ситуації, умов життєдіяльності та на рівні індивіда, його особистісно-психологічної природи, типових рис характеру, темпераменту, вікових та статевих особливостей, сфери потреб. У подальшому цей напрямок наукової діяльності, вважаємо, неодмінно слід досліджувати та розвивати, адже служба в Збройних Силах України для громадянина пов'язана із ситуаціями, стосовно кожної з яких треба зайняти певну позицію, яку можна оцінити з точки зору соціально-правового критерію поведінки, а саме: нормативної поведінки або «відхильної» поведінки (деліктної поведінки).

Останнім часом сучасні напрями гуманітарних та соціальних галузей науки досить активно оперують поняттями та визначеннями, які відображають протиправні діяння, які певним чином пов'язані з проходженням військової служби (військових навчальних зборів), альтернативної невійськової служби. Маються на увазі такі дефініції, як: військові адміністративні правопорушення, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), військові злочини, військові та дисциплінарні проступки у військовій сфері, злочинний наказ чи розпорядження тощо. Це свідчить про значний науковий інтерес до них та надзвичайну актуальність проблеми протидії злочинам та проступкам у сфері публічного управління.

Однак кількість військових злочинів та проступків у військовій сфері настільки значна, що ні військовою наукою, ні національними правовими системами, ні міжнародним правом не вироблено їх спільного розуміння. Залишається відсутньою термінологічна єдність і система загально визначених теоретичних понять, які повною мірою могли б відобразити всю варіативність протиправних діянь і спричинених ними наслідків у сфері військової діяльності та військово-публічних відносин.

Актуальність вивчення зазначеної проблематики зумовлена також тим, що судовою статистикою зафіксовано протягом останніх 6 років (2014–2019 рр.) суттєве збільшення порівняно з 2013 р. кількості злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), передбачених розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України. Зокрема кількість засуджених за військові кримінальні правопорушення військовослужбовців збільшилася у 2014 р. у 2,4 раза, у 2015 р. – у 13,82 раза, у 2016 р. – у 14,2 раза, у 2017 р. – у 15,08 раза, у 2018 р. – у 14,48 раза, у 2019 р. – у 12,67 раза [5, с. 6].

Метою статті є з'ясування, в чому полягає феномен «військового делікту» в сучасній юридичній науці, розв'язання проблеми та причин деліктної поведінки військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, що виникає у публічних відносинах під час проходження ними військової служби (навчальних зборів).

Виклад основного матеріалу. Про необхідність дослідження проблеми, протиправної (протисуспільної) деліктної поведінки військовослужбовців у військових формуваннях свого часу зазначав професор В.О. Шамрай, який через призму індивідуальної безпеки, розглядаючи такий негативний фактор, як нестатутні відносини серед військовослужбовців, що часто виникають у військових формуваннях, стверджував про те, що вищезазначений фактор суттєво впливає на стан національної безпеки нашого суспільства в цілому [3, с. 4].

Правову основу державної політики у сферах національної безпеки і оборони становлять Конституція України та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання Конституції та законів України інші нормативно-правові акти [1]. Зокрема Конституцією України встановлено, що виключно законами України визначаються основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку. Фундаментальними національними інтересами України є: інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

На засадах демократичного цивільного контролю перевіряється стан правопорядку в органах сектора безпеки й оборони, їх укомплектованість, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період. З цією метою Указом Президента України «Про результати проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту» від 29.12.2020 р., введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2020 р. «Про результати проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту», відповідно до якого аналіз стану виконання завдання щодо проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту, визначеного рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2019 р. «Про організацію планування в секторі безпеки і оборони України», уведеним у дію Указом Президента України від 16 травня 2019 р. № 225, свідчить про недостатню ефективність ужитих компетентними органами заходів для досягнення визначених цілей [6]. Це при тому, що станом на 2021 р. в Україні відсутня Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, яка розробляється на основі Стратегії національної безпеки України, введеної в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020.

Проведений аналіз конституційних та стратегічних засад забезпечення та дотримання громадської безпеки і правопорядку в Україні, надав можливість з'ясувати, що на стан деліктної (неправомірної, протисупільної) поведінки військовослужбовців може впливати стан правопорядку в органах сектора безпеки і оборони, їх укомплектованість, матеріальне забезпечення військовослужбовців, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням. Це цілком логічно, оскільки враховуючи Кримінальне право України, до військових кримінальних правопорушень належать порушення, щодо: 1) порядку підлеглості та військової честі; 2) порядку проходження військової служби; 3) порядку експлуатації озброєння і військової техніки та користування військовим майном; 4) порядку несення спеціальних служб; 5) порядку зберігання військової таємниці; 6) порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами Збройних Сил України та інших військових формувань; 7) порядку виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах; 8) порядку дотримання звичаїв та правил ведення війни. Недотримання вищезазначеного порядку, суттєво погіршує рівень боєготовності та безпечності військових підрозділів у сучасних умовах, унеможливають здійснення належного виконання військовими формуваннями завдань за призначенням та підривають авторитет Збройних Сил України [7, с. 253], про що свідчать статистичні дані, наведені вище.

Оскільки військова дисципліна – це бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України, «дисципліна» зобов'язує кожного військовослужбовця: додержуватися Конституції та законів України, військової присяги, неухильно виконувати вимоги статутів Збройних Сил України, накази командирів; бути пильним, зберігати державну таємницю; додержуватися визначених статутами Збройних Сил України правил взаємовідносин між військовослужбовцями, зміцнювати військове товариство; виявляти повагу до командирів і один до одного, бути ввічливими і додержуватися військового етикету; поводитися з гідністю й честю, не допускати самому і стримувати інших від негідних вчинків; не вживати під час проходження військової служби (крім медичного призначення) наркотичні засоби, психотропні речовини чи їх аналоги, а також не вживати спиртні напої під час виконання обов'язків військової служби [8].

Таким чином, з'ясували, що на кожному рівні державного управління, починаючи від Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України та закінчуючи рядовим військовослужбовцем Збройних Сил, незалежно від того, де він перебуває, на мирній території України або виконує обов'язки за призначенням на сході країни, головне – дотримуватися у своїй службовій діяльності виконання певного порядку і правил тобто – бути дисциплінованим, носієм позитивної, правової поведінки. Відхилення від належного виконання військовослужбовцем своїх службових обов'язків, Конституції та законів України, військової присяги, норм моралі, соціальних та правових норм, можна розцінювати, як деліктну (протисупільну) поведінку.

Сучасний розвиток Збройних Сил України характеризується всебічним удосконаленням матеріально-технічного забезпечення, організаційно-штатної структури, форм та способів ведення бойових дій тощо. Цей процес супроводжується зростанням ролі правопорядку та дотримання військової дисципліни серед військовослужбовців у військовому колективі. Тобто відбувається закономірний процес посилення залежності рівня бойової готовності військ (сил) від суворого та обов'язкового дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених Конституцією та законами України. Вищевказане обумовлено тим, що будь-яке порушення норм права (вчинення злочину або проступку) є не тільки актом суспільно шкідливої поведінки, а ще й фактором регресу, гальмування розвитку та вдосконалення військово-публічних правовідносин.

Причини та умови вчинення злочинів та проступків у Збройних Силах України передбачають складну сукупність факторів, процесів та явищ. У той же час вони характеризуються низкою особливостей, обумовлених специфікою військової служби та діяльності військ (сил). Наприклад, життєдіяльність особового складу, внутрішній порядок, військовий побут, які максимально врегульовані нормами військових статутів. Крім військових статутів, військово-публічні відносини врегульовані іншими нормами права, наприклад, сфера дії кримінального закону значно ширша – військовослужбовці несуть відповідальність за вчинення як загальнокримінальних злочинів, так і за військові кримінальні правопорушення.

Слід зазначити, що в юридичній літературі та практичній діяльності особового складу Збройних Сил України за напрямом правового забезпечення військового формування застосовуються такі словосполучення, як «військові адміністративні правопорушення», «кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», «військові злочини», «військові та дисциплінарні проступки у військовій сфері», «злочинний наказ чи розпорядження» тощо. Отже, існує проблема визначення змісту термінів, і для цього є кілька причин. Перша, класична – дефініція терміна дозволяє окреслити предмет досліджень і дискусій, коло пов'язаних з ним проблем. Інша – проблема поширення правопорушень у військовій сфері, тобто забезпечення національної безпеки і оборони України, через свою специфіку є глобальною (феноменальною), і тому найбільш ефективно може бути вирішена лише за умови об'єднання зусиль як на міжнародному, так і на державному рівні. Забезпечення їх ефективною взаємодією безпосередньо залежать від узгодженого розуміння та тлумачення термінології в напрямі дослідження правомірної поведінки або причин і умов відхильної «деліктної» поведінки військовослужбовців у контексті кримінальної відповідальності за злочини та проступки.

На пострадянському науковому просторі застосування терміна «військовий злочин» розпочалося з 25.12.1958 р., після набрання чинності Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини», відповідно до якого військовими злочинами визнавалися злочини проти встановленого порядку несення військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів [9]. В юридичній енциклопедії за загальною редакцією професора Ю.С. Шемчушенка під «військовими злочинами» розуміють – суспільно небезпечні діяння проти встановленого порядку несення військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних чи перевірок зборів [10], посилаючись на ст. 231 («Поняття військового злочину») глави XI Кримінального кодексу України (далі – КК України) станом на 31.03.1997 р.

Указом Президента України про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08.04.2008 р. № 311/2008 запроваджено реформування кримінального та адміністративно-деліктного законодавства, метою якого є гуманізація кримінального законодавства з подальшим трансформуванням певної частини злочинів у кримінальні проступки. Такий підхід до розмежування злочинів і кримінальних проступків мав би забезпечити спрощену процедуру притягнення до юридичної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні проступки, оптимізацію діяльності органів кримінальної юстиції щодо виявлення, розслідування та судового розгляду тощо [11].

Що ж відбувається на сьогодні? Чинний Кримінальний кодекс України з останніми змінами станом на 18.02.2021 р. у розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» у статті 401 визначив поняття військового кримінального правопорушення, під яким розуміються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів [12]. Аналіз внесених до вищезазначеного розділу Кримінального кодексу України змін свідчить про те, що всього дві статті, а саме частина перша статті 412 («Необережне знищення або пошкодження військового майна») та частина перша статті 425 («Недбале ставлення до військової служби») переведені в розряд кримінальних проступків на підставі частини другої статті 12 КК України, яка передбачає основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі (кваліфікуюча ознака). Решта статей розділу XIX КК України залишаються злочинами різного ступеня тяжкості.

Вважаємо, що введення в розділ XIX Кримінального кодексу України розмежування військового делікту на злочини та проступки є неприпустимим, оскільки ця градація (класифікація) кримінального правопорушення руйнує та деформує раніше зрозумілу парадигму відповідальності за злочини у військовій сфері. Кримінально-правова норма має бути чітко визначеною, однозначною, позбавленою можливості двоякого застосування, мається на увазі перекваліфікація військового злочину на військовий проступок з метою уникнення суб'єктом військового злочину відповідальності та покарання.

Значним кроком на шляху запобігання та протидії військовим правопорушенням (деліктам) стало підписання 20 січня 2000 р. Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду, відповідно до якого юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється на злочин геноциду, злочин проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії [13]. Керуючись вимогами пунктів «б» та «є» частини другої статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV [14] Римський статут підлягає ратифікації як такий, що стосується прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, та оскільки його ратифікація передбачена статтею 125 Статуту. Але, на жаль, на сьогодні Римський статут Міжнародного кримінального суду Україною не ратифіковано, адже Статут визначає основні групи й види воєнних злочинів, за які національним законодавством повинна встановлюватись кримінальна відповідальність.

Таким чином, ми бачимо, що ґносеологічним процесам становлення військових деліктів як феномену науково-правової категорії притаманна певна непослідовність, неоднозначність та фрагментарність, породжена ситуаційними аспектами правової необхідності. Але можемо визначити, що військовий делікт – це сукупність передбачених чинним кримінальним законодавством протиправних (протисупільних) діянь (злочинів або проступків) деліктоздатних суб'єктів військово-публічних відносин, що посягають на основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що феномен військового делікту у сучасній юридичній науці полягає в тому, що внесені зміни в розділ XIX Кримінального кодексу України в частині розмежування військового делікту на злочини та проступки є неприпустимим, оскільки ця градація (класифікація) кримінального правопорушення руйнує та деформує раніше зрозумілу парадигму відповідальності за злочини у військовій сфері. Кримінально-правова норма має бути чітко визначеною, однозначною, позбавленою можливості двоякого застосування, мається на увазі унеможливлення перекваліфікації злочину на проступок, з метою уникнення суб'єктом військового правопорушення відповідальності та покарання.

Отже, вкрай необхідно з розділу XIX Кримінального кодексу України вилучити діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі, що класифікується як кримінальний проступок.

Список використаної літератури

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 березня 2011 р. (офіц. текст). К.: Паливода А.В., 2011. 56 с. (Закони України).
2. Щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01> (дата звернення: 31.03.2021).
3. Шамрай В.О. Державне управління військовими формуваннями воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні: автореф дис. ... д-ра юрид. наук: 25.00.03. Київ, 1999. 38 с.
4. Петков С.В. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні. Запоріжжя: КПУ, 2011. 104 с.
5. Карпенко М.І. Кваліфікація військових правопорушень за законодавством України: монографія. Київ, ЗВО "Національна академія управління", 2020. 310 с.
6. Про результати проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту: Указ Президента України від 29.12.2020 р. № 597/2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009525-20> (дата звернення: 31.03.2021).
7. Правознавство: навчальний посібник, за заг. ред. С.В. Петкова. – Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. 360 с.
8. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 31.03.2021).
9. Об уголовной ответственности за воинские преступления: Закон Союза Советских Социалистических Республик от 25.12.1958 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16069.htm> (дата звернення: 31.03.2021).
10. Шемчушенко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А–Г. Київ: Юридична думка, 2011. 656 с.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08.04.2008 р. № 311/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008> (дата звернення: 31.03.2021).
12. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 31.03.2021).
13. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 31.03.2021).
14. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. №1 906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 31.03.2021).